

SYLWIA OPOZDA-SUDER

Uniwersytet Jagielloński
ORCID – 0000-0002-4891-7075

BARBARA OSTAFIŃSKA-MOLIK

Uniwersytet Jagielloński
ORCID – 0000-0001-5093-3069

AKSJOLOGICZNY KONTEKST PROCESU DEWIACJI ZACHOWANIA U DORASTAJĄCYCH

Streszczenie: Artykuł prezentuje wyniki badań empirycznych nad poziomem kryzysu w wartościowaniu wśród adolescentów charakteryzujących się zróżnicowanym stopniem przystosowania społecznego. Poruszona tematyka koncentruje się więc wokół etiologicznych aspektów zachowań dewiacyjnych w relacji do standardów wartościujących. Cel przeprowadzonych analizy został sprowadzony do weryfikacji dwóch hipotez badawczych: H1: Wzrost stopnia dewiacji zachowania jest pozytywnie powiązany z poziomem doświadczanego kryzysu w wartościowaniu. H2: Jednostki nieprzejawiające zaburzeń zachowania, jednostki z zaburzeniami w zachowaniu i popełniające czyny karalne różnią się tak stopniem odczuwanego kryzysu aksjonormatywnego, jak i jego dominującymi przejawami. Wnioskowanie przeprowadzono w schemacie porównawczym na trzech grupach: (1) dostosowani społecznie $n = 158$; (2) z zaburzeniami w zachowaniu $n = 105$; (3) popełniające czyny karalne $n = 114$. Łącznie wielkość próby: 377 badanych w wieku 14–18 lat. Otrzymane wyniki dowiodły słuszności tezy, że ważnym elementem diagnozy ryzyka dewiacji zachowania w przypadku dorastających powinna być ocena sposobu wartościowania, celem podjęcia działań zapobiegawczych, służących rozwiązaniu doświadczanych trudności w wartościowaniu.

Słowa kluczowe: wartości, kryzys w wartościowaniu, adolescenci, poziom przystosowania społecznego, dewiacja zachowania

WPROWADZENIE

Problem uwarunkowań dewiacji zachowania wśród dorastających w relacji do standardów wartościujących był przedmiotem szeroko zakrojonych badań cechujących się często heterogenicznością stosowanych podejść (Merton, 1938; Miller, 1958, Cochrane, 1971; Feather, Gross, 1975; Jessor, Jessor, 1977; Poland, 1978; Johnson, 1979; Andrews, Bonta, 2010; Connor, 2012).

W głównych socjologicznych modelach dewiacji społecznej wartości są uznawane za istotną zmienną objaśniającą (Merton, 1938; Miller, 1958; Hirschi, 1969; Matza, Sykes, 1961). Badania prowadzone na gruncie psychologii, zwłaszcza te zainspirowane przez Rokeacha (1973), doprowadziły do wykorzystania wartości przy analizach różnych stylów życia i wzorców zachowań społecznych, szczególnie tych aspołecznych. W tym zakresie znaczące stały się badania Cochrane (1971), które posłużyły jako punkt odniesienia dla kolejnych analiz (Luengo, 1985; Sommers, Fagan, Baskin, 1993; Sen, Pande, 1994; Gallupe, Baron, 2014).

Ogólne tezy wynikające z socjologicznych i psychologicznych koncepcji oraz badań na temat związku między systemem wartości a dewiacją zachowania znajdują implementację w przeobrażeniach współczesnego świata. Zmieniające się warunki życia społecznego spowodowały, że jednostka styka się z coraz to nowszymi sposobami formułowania reguł postępowania, u podstaw których leżą przeobrażenia dotyczące zmian wartościowania zdarzeń społecznych i systemów wartości, zatrających hierarchiczne uporządkowanie. W konsekwencji różne dziedziny życia codziennego są kierowane przez niespójne, a czasem nawet sprzeczne wartości (Marianiński, 2001; Kluz, 2007). Konieczność funkcjonowania w takiej rzeczywistości społecznej staje się predykatorem kulturowo zdewaluowanego lęku czy frustracji. Równocześnie kreowana współcześnie kultura hedonizmu i źle pojętego egalitaryzmu wywołuje swoisty kryzys związany z zawężeniem indywidualnej perspektywy, w ramach której jednostka tworzy swój własny świat wartości. Ta złożona sytuacja społeczno-kulturowa powoduje, że świat wartości jawi się jako coraz bardziej zagrożony, a człowiek coraz częściej doświadcza swoistego zagubienia aksjologicznego. Konsekwencją powyższego stają się specyficzne trudności i zaburzenia obejmujące poszczególne procesy składające się na wartościowanie, czyli ocenianie, wybieranie i realizowanie wartości. Etiologicznie zaburzenia te mogą wynikać z faktu, że indywidualny system aksjonormatywny jednostki nie jest na tyle ukształtowany lub ustabilizowany, by we właściwy sposób pełnić funkcję zbioru kryteriów orientujących i wartościujących. Prowadzi to często do poważnych trudności w ustaleniu tego, co jest w życiu cenne i godne realizacji, przewartościowań lub poczucia, że subiektywnie ważne wartości nie są realizowane (Hoffman, 2003; Wysocka, 2009, 2010).

Tym samym skłonność do zachowań dewiacyjnych wynika ze wzajemnych relacji i współzależności między stopniem internalizacji obowiązującego w społeczeństwie układu aksjonormatywnego a poziomem rozwoju systemu wartości, cechami sytuacji społecznej, procesem socjalizacji oraz cechami osobowości jednostki (Farrington, 1999; Rogers, Smoak, Liu, 2006; Gierowski, Haś, 2007; Antonaccio, Tittle, 2008; Cushman, 2008).

Ukazując specyfikę podejmowanego zagadnienia u dorastających w okresie adolescencji, ważne wydaje się również, że wzrasta liczba przestępstw dokonywanych przez nieletnich nieobciążonych problemami natury osobowościowej. Popełniane przez nich czyny karalne coraz częściej są determinowane czynnikami socjo-kulturowymi związanymi z silną dominacją kultury hedonizmu (Jurkovic, Prentice, 1977; McColgan, Rest, Pruitt, 1983; Urban, 2000; Romero, Sobral, Luengo, Marzoa, 2001). Fakt ten wyraźnie zarysowuje problem internalizacji społecznie akceptowanych wartości, jako związanych bezpośrednio z procesem socjalizacji jednostki. Wpisuje się w to również wspomniane zagadnienie cechujących człowieka w ponowoczesności trudności w internalizacji ogólnie przyjętego porządku aksjonormatywnego, a co za tym idzie większej skłonności do podejmowania zachowań dewiacyjnych. Jednostki niedostosowane społecznie internalizują często wartości i normy podkulturowe charakterystyczne dla środowiska przestępczego. W konsekwencji sprawcy czynów karalnych dopuszczają się zachowań sprzecznych z przyjętym porządkiem normatywnym, bowiem przestępstwo jest wpisane w formy przystosowania się w grupach społecznych, w których funkcjonują. Przynależność do nieformalnej grupy podkulturowej czy przestępczej stanowi swoistego rodzaju przymus respektowania systemu norm i wartości obowiązujących w obrębie danej grupy (Connor, 2012; Matthys, Lochman, 2017). W następstwie tego wiele przestępczych zachowań wynika z własnych doświadczeń jednostki i utrwalonych przekonań odnośnie wartości, stylu życia czy respektowania obowiązującego prawa, jako właściwych dla grupy, w której jednostka uczestniczy. Tym samym zachowanie naruszające normy prawne jest akceptowane jako forma realizacji określonych wartości, wyrażanych w celach i pożądanym cechach charakteru członków danej grupy odniesienia społecznego (Burek, 1990; Majchrzyk, 2001; Ostrowska, 2008). Kwestie te nabierają fundamentalnego znaczenia w okresie adolescencji, jako fazy życia nakierowanej na identyfikację tożsamości osobistej, rozwój procesów adaptacyjnych i zaspokajanie potrzeby przynależności (Berzonsky, 2000).

Wyciągając pewne wnioski uogólniające z poczynionych ustaleń, należy stwierdzić, że brak właściwego punktu odniesienia w postaci systemu wartości, a także niekorzystne procesy zachodzące w jego obrębie – wynikające z określonych czynników sytuacyjnych czy zaburzeń procesu socjalizacji – mogą być przyczyną działań o charakterze dewiacyjnym i przestępczym. Przytoczone stanowiska uka-

zują, że nieprawidłowo ukształtowany indywidualny świat wartości jednostki jest odzwierciedleniem czynników socjo-kulturowych determinujących zachowania dewiacyjne, w tym przestępcze. Szczególnie zagrażające wydają się te doświadczenia społeczne, które wiążą się ze zubożeniem świata wartości, w dużej mierze ograniczonego do hedonistycznych, utylitarnych i witalnych standardów aksjonormatywnych. Często jest to również świat wartości wzajemnie sprzecznych (relatywnych), implikujący przeświadczenie o względności wszystkich ideałów i norm, o bezsensowności dążenia do ich realizacji, również motywujący do przekraczania i łamania ogólnie przyjętych reguł współżycia społecznego (Pilecka, 2001; Matthys, Lochman, 2017).

Biorąc pod uwagę powyższe kwestie, założono, że w ciągle zmieniającej się rzeczywistości społecznej nadal aktualna jest potrzeba empirycznej weryfikacji tezy znanej na gruncie kryminologii i pedagogiki resocjalizacyjnej zakładającej związek między dewiacją zachowania a kryzysem w wartościowaniu. Realizacja tego celu wpisuje się w założenia ruchu *evidence-based practice* (MacKenzie, 2011), a więc koncepcji definiowanej jako praktyka oparta na dowodach empirycznych. Tym samym potwierdzenie zależności między zestawianymi zjawiskami i poznanie jej specyfiki, w odniesieniu do dorastających żyjących we współczesnej kulturze hedonizmu i relatywizmu, będzie stanowić kolejny dowód uzasadniający konieczność wpływania w procesie oddziaływań resocjalizacyjnych na zinternalizowany przez adolescentów system aksjonormatywny i występujące w jego obszarze trudności oraz zaburzenia. Dodatkowo zakładane w badaniach uchwycenie różnic w kryzysie w wartościowaniu w zależności od stopnia dewiacji zachowania ma szczególne znaczenia, gdyż w przypadku dorastających na różnym etapie procesu dewiacji możliwe staje się projektowanie interwencji adresowanych, które będą mieć charakter zabezpieczający przed dalszym podejmowaniem zachowań destrukcyjnych lub przestępczych.

METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH

PYTANIA I HIPOTEZY BADAWCZE

Zakres prowadzonych analiz empirycznych określa główny problem badawczy ujęty w formie następującego pytania: w jakim zakresie stopnień dewiacji zachowania u dorastających związany jest z kryzysem w wartościowaniu?

Próbę doprecyzowania postawionego problemu głównego stanowią dwa pytania szczegółowe:

1. Jaki jest poziom doświadczanego kryzysu w wartościowaniu u badanych z każdej z porównywanych grup?
2. Jakie przejawy odczuwanego przez badanych kryzysu w wartościowaniu są dominujące i czy przynależność do danej grupy porównawczej – wyznaczonej stopniem dewiacji zachowania – jest czynnikiem różnicującym?

Kierując się przedstawionym we wprowadzeniu stanem wiedzy, sformułowano podlegające empirycznej weryfikacji hipotezy badawcze:

H1. Wzrost stopnia dewiacji zachowania jest pozytywnie powiązany z poziomem doświadczanego kryzysu w wartościowaniu.

H2. Jednostki nieprzejawiające zaburzeń zachowania, jednostki z zaburzeniami w zachowaniu i popełniające czyny karalne różnią się tak stopniem odczuwanego kryzysu aksjonormatywnego, jak i jego dominującymi przejawami.

PRÓBA BADAWCZA

Wykorzystane w artykule dane empiryczne pochodzą z badań zrealizowanych w latach 2008–2012 w ramach dwóch projektów badawczych finansowanych ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Niemniej jednak mimo że sięgają poprzedniej dekady, to nie zdezaktualizowały się i nadal można je wykorzystać jako źródło istotnych dowodów empirycznych dla weryfikacji postawionych hipotez. Równocześnie dla innych badaczy mogą one stanowić istotny materiał empiryczny do prowadzenia analiz porównawczych, tym bardziej znaczący, gdyż badania zostały zrealizowane na trudno dostępnej próbie badawczej o znaczącej wielkości. Analizy uwzględniają materiał zebrany łącznie od 377 osób w wieku 14–18 lat. Przyjęty przedział wiekowy dla badanych uzasadnia fakt, że dopiero na tym etapie rozwoju możliwe staje się właściwe rozumienie norm moralnych i ukształtowanie stabilnej struktury osobowości.

Badania oparto na celowo-losowym doborze próby. W sposób celowy dobrano jednostki ze względu na zmienną określoną jako stopień dewiacji zachowania, co umożliwiło wyłonienie trzech grup:

1. Dostosowani społecznie (Ds) $n = 158$.
2. Z zaburzeniami w zachowaniu (Zz) $n = 105$.
3. Popełniające czyny karalne (Pc) $n = 114$.

Dwie pierwsze grupy to uczniowie losowo dobranych krakowskich placówek: sześciu szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych i dwóch środowiskowych świetlic socjoterapeutycznych. Trzecia grupa to wychowankowie czterech zakładów poprawczych wylosowanych z operatu uwzględniającego wszystkie zakłady poprawcze funkcjonujące na terenie Polski.

Biorąc pod uwagę problematykę badań odnoszącą się do sfery wartości, dokonano oceny porównywanych grup ze względu na zmienną wiek. Stwierdzono w tym zakresie, że zestawiane grupy cechuje pełna homogeniczność potwierdzona brakiem różnic istotnych statystycznie.

ZMIENNE I ICH POMIAR

Stopień dewiacji zachowania

Do oszacowania stopnia dewiacji zachowania wykorzystano dwie procedury. Dobór badanych do grupy Ds i Zz nastąpił na podstawie diagnozy przeprowadzonej z wykorzystaniem Kwestionariusza dla Nauczycieli – TRF (Wolańczyk, 2002), będącego polską wersją badawczą *Teacher's Report Form (TRF)* autorstwa Thomasa M. Achenbacha (1991). Jest to narzędzie diagnostyczne pozwalające na zróżnicowanie i przypisanie badanych adolescentów do strefy „normalności”, czyli dostosowanych społecznie oraz do strefy klinicznej, czyli ze zdiagnozowanymi zaburzeniami w zachowaniu. W przypadku zaś grupy Pc posłużono się prostym kryterium związanym z dokonaniem czynu karalnego, będącego wskaźnikiem najwyższego stopnia dewiacji zachowania.

Kwestionariusz TRF cechuje się wysokimi parametrami rzetelności. Wartość współczynnika alfa-Cronbacha dla skal, które pozwalają na określenie poziomu zaburzenia zachowania, wynosi: skala zaburzeń internalizacyjnych – 0,902; skala zaburzeń eksternalizacyjnych – 0,951 (Achenbach, 1991).

Kryzys w wartościowaniu

Do oszacowania zmiennej kryzys w wartościowaniu wykorzystano *Kwestionariusz Kryzysu w Wartościowaniu (KKW)* autorstwa Piotra Olesia (1989). Narzędzie to pozwala określić ogólny poziom funkcjonowania systemu wartości, ukazując jego moc regulacyjną i swoiste przejawy kryzysu w zakresie 4 skal:

- skala D – dezintegracja wartościowania, czyli rozbieżność między wartościami uznawanymi, odczuwanymi i motywacją do ich realizacji, brak satysfakcji z posiadanego systemu wartości;
- skala R – poczucia nierealizowania wartości, a więc świadomość rozbieżności między akceptowanymi wartościami a własnym postępowaniem;
- skala Z – poczucia zagubienia wartości, rozumianego jako poczucie odchodzenia oraz utraty wartości, braku cenionych wartości i ideałów;
- skala H – trudności uporządkowania systemu wartości w hierarchię; to sytuacja, w której jednostka nie potrafi określić wartości naczelnej w systemie lub występuje konflikt pomiędzy głównymi wartościami (Oleś, 1989).

Wydobytą strukturę KKW uzasadniają wyniki hierarchicznej analiz skupień. Skala cechuje się wysoką rzetelnością określoną na podstawie współczynnika alfa-Cronbacha, który wynosi: skala H – 0,765; skala Z – 0,728; skala D – 0,745; skala R – 0,728. Ponadto narzędzie ma wysoką stabilność pomiarową potwierdzoną po dwóch tygodniach na podstawie wartości współczynnika korelacji ($r = 0,88$).

METODY BADAŃ I ANALIZ STATYSTYCZNYCH

W badaniach zastosowano model badań diagnostyczno-weryfikujących oparty na strategii badań ilościowych (Nowak, 2007).

Podstawę omówienia zebranych danych empirycznych stanowiły rozkłady wyników procentowych, które to zostały zaprezentowane w sposób opisowy, a nie tabelaryczny. Dodatkowo, do opracowania danych wykorzystano dwie metody statystyczne: test χ^2 i ANOVA.

[1] Test χ^2 stosuje się dla danych kategoryalnych w celu określenia związku między dwiema zmiennymi. Statystyki tego testu są miarą rozbieżności między liczebnościami oczekiwanymi i obserwowanymi (Rycielski, Brzezicka, 2007).

[2] ANOVA jest jednoczynnikową analizą wariancji; jest uogólnionym testem różnic między średnimi. Pozwala na porównanie więcej niż dwóch grup jednocześnie (King, Minium, 2009; Field, 2013).

Dane zostały zanalizowane za pomocą programu statystycznego PS IMAGO (SPSS 22.0).

WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Przechodząc do interpretacji zebranego materiału badawczego ze skali KKW, można stwierdzić, że obraz otrzymanych wyników w układzie międzygrupowym jest niejednorodny. Stwierdzenie to dotyczy nie tylko ogólnego poziomu kryzysu w wartościowaniu w porównywanych grupach, ale także poszczególnych jego wymiarów.

Odnosząc się do zestawień wyników procentowych, należy wskazać, że najsilniejsza tendencja do doświadczania kryzysu w wartościowaniu występuje w grupie badanych popełniających czyny karalne. U co trzeciej jednostki z tej grupy otrzymane wyniki mieszczą się w przedziale wyników wysokich. Równocześnie tylko u co siódmego badanego z grupy podejmującej zachowania przestępcze daje się zauważyć niski poziom kryzysu w wartościowaniu, a w grupie dostosowanych społecznie u co drugiej osoby. Wyniki testu niezależności dwóch zmiennych χ^2

potwierdzają zarysowaną tendencję wskazującą, że wraz z nasileniem procesu dewiacji zachowania rośnie ogólny poziom odczuwanych trudności i zaburzeń w procesie wartościowania [$\chi^2(4, N = 377) = 53,05; p < 0,001; V_c = 0,26$].

Poszerzając interpretację wyników o porównania międzygrupowe zastosowano jednoczynnikową analizę wariacji ANOVA. Uzyskane rezultaty zaprezentowano w tabeli 1.

Tabela 1.

Jednoczynnikowa analiza wariacji ANOVA w zakresie kryzysu w wartościowaniu (wynik ogólny)

	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2
Między grupami	2			
Wewnątrz grup	374	32,36	0,000	0,147
Grupa	<i>M</i>	<i>SD</i>	Test Scheffe	
			<i>Ds</i>	<i>Zz</i>
Dostosowani społecznie (Ds)	11,06	8,43		
Zaburzeni w zachowaniu (Zz)	16,84	8,47	0,000	
Popelniający czyny karalne (Pc)	18,64	7,51	0,000	0,266

Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzone wnioskowanie w zakresie ogólnego poziomu doświadczanego kryzysu w wartościowaniu wykazało, że w porównywanych grupach badawczych różnice w stopniu nasilenia owego kryzysu są istotne statystycznie. Potwierdzeniem powyższego są otrzymane wyniki testu różnic między średnimi [$F(2,374) = 32,36; p < 0,001; \eta^2 = 0,147$].

Procedura porównań wielokrotnych *post hoc* ujawniła różnice istotne statystycznie pomiędzy dostosowanymi społecznie a obiema grupami kontrastowymi, u których występuje dewiacja zachowania ($p < 0,001$). Jednak największa różnica średnich dotyczy komparacji grupy dostosowanych społecznie z grupą jednostek popełniających czyny karalne.

Biorąc pod uwagę, że kryzys w wartościowaniu jest zjawiskiem wielowymiarowym tworzącym całe kompleksy trudności, przeprowadzono szczegółową analizę zebranego materiału badawczego odnoszącego się do poszczególnych komponentów doświadczanego kryzysu w wartościowaniu w układzie międzygrupowym.

Pierwszą swoistą składową trudności i zaburzeń w wartościowaniu jest poczucie dezintegracji (skala D). Dezintegracja wartościowania jest wyznaczana przez niską motywację do realizacji wartości i celów, małą wytrwałość i obniżoną akceptację emocjonalną wartości, a także rozbieżność między wartościami uznawanymi,

odczuwany mi motywacją do ich realizacji. Towarzyszy temu brak satysfakcji z posiadanego systemu wartości, dokonywanych ocen i wyborów. Własne postępowanie jest postrzegane subiektywnie jako przypadkowe i słabo powiązane z systemem wartości.

Na podstawie przeprowadzonych analiz z wykorzystaniem tabel kontyngencji można stwierdzić, że jednostki z obu grup doświadczających dewiacji zachowania silniej niż jednostki dostosowane społecznie odczuwają kryzys w ramach omawianego komponentu. Jednakże we wszystkich porównywanych grupach mamy do czynienia z największym odsetkiem osób (połowa badanych), które otrzymały wyniki średnie, świadczące o przeciętnym nasileniu poczucia dezintegracji.

Analiza otrzymanych wartości procentowych wskazuje, że co szósta osoba z grupy popełniającej czyny karalne, co czwarta w grupie z zaburzonym zachowaniem i co jedenasta wśród dostosowanych społecznie doświadcza silnego kryzysu dezintegracji. Ponadto otrzymane wartości statystyki χ^2 wskazują na związek istotny statystycznie pomiędzy poziomem rozwoju dewiacji zachowania a stopniem nasilenia poczucia dezintegracji wartościowania. Jednak siła zależności między zestawianymi zmiennymi jest słaba [$\chi^2(4, N = 377) = 22,02; p < 0,001; V_c = 0,17$].

Rezultaty jednoczynnikowa analiza wariancji ANOVA potwierdzają, że stopień dewiacji zachowania jest czynnikiem różnicującym odczuwany poziom poczucia dezintegracji [$F(2,374) = 9,31; p < 0,001; h^2 = 0,047$]. Rezultaty przeprowadzonej analizy przedstawia tabela 2.

Tabela 2.

Jednoczynnikowa analiza wariancji ANOVA w zakresie poczucie dezintegracji (skala D)

	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2
Między grupami	2	9,31	0,000	0,047
Wewnątrz grup	374			
Grupa	<i>M</i>	<i>SD</i>	Test Scheffe	
			<i>Ds</i>	<i>Zz</i>
Dostosowani społecznie (Ds)	2,20	2,35		
Zaburzeni w zachowaniu (Zz)	3,50	2,59	0,000	
Popołniający czyny karalne (Pc)	2,91	2,33	0,058	0,204

Źródło: opracowanie własne.

Adekwatnie do szczegółowych wyników porównania *post hoc* można stwierdzić, że różnice istotne statystycznie w wynikach międzygrupowych występują jedynie

między grupami: dostosowani społecznie i z zaburzeniami zachowania ($p < 0,001$). W przypadku zaś zestawienia wyników dostosowanych społecznie i młodzieży podejmującej zachowania przestępcze można mówić jedynie o pewnej tendencji do istotności ($p = 0,058$). Interpretując powyższe wyniki, można powiedzieć, że w tym wypadku głównym czynnikiem różnicującym jest całkowity brak zachowań nieaprobowanych społecznie. Potwierdzeniem tego są otrzymane wyniki wskazujące na brak zależności w układzie młodzież z zaburzeniami zachowania i podejmująca zachowania przestępcze ($p > 0,05$).

Równocześnie stwierdzona empirycznie niekonsekwencja w poziomie poczucie dezintegracji (wyższa u jednostek z zaburzeniami zachowania niż u jednostek popełniających czyny karalne) zdaje się wskazywać na swoisty mechanizm warunkujący. Wiąże się on ze stopniowym konsolidowaniem się wartości w kierunku negatywnym przy jednoczesnym braku doświadczeń frustracyjnych w zakresie ich wewnętrznego uporządkowania. Młodzież podejmująca zachowania przestępcze wydaje się nie doświadczać tak silnie poczucia dezintegracji w wartościowaniu, bowiem poziom identyfikacji z tożsamością dewiacyjną jest tutaj wyższy. W tej sytuacji można zaryzykować postawienie tezy, że nieprzystosowanie wiąże się z doświadczaniem cierpienia z powodu odczuwanych trudności, socjalizacja antyspołeczna zaś owo cierpienie eliminuje. Stąd też młodzież przestępcza może słabiej odczuwać rozbieżności w obrębie systemu wartości uznawanych, odczuwanych i realizowanych, a własne zachowania postrzegać jako bardziej spójne i powiązane z uznawanym systemem wartości (najczęściej jednak niezgodnym ze społecznie pożądanym). Jest to swoisty argument potwierdzający z jednej strony identyfikację z tożsamością dewiacyjną przez młodzież popełniającą czyny karalne, z drugiej zaś wskazujący na wyraźną ambiwalencję w zakresie określania siebie przez młodzież z zaburzeniami w zachowaniu, jako wewnętrze skonfliktowanych i cierpiących z tego powodu.

Drużga składowa kryzysu w wartościowaniu to poczucie nierealizowania wartości (skala R), które uzewnętrznia się w postrzeganiu własnego zachowania jako niezgodnego z systemem wartości (niska moc regulacyjna wartości). Stan ten wywołuje niepokój związany z refleksją nad uznawanymi wartościami i ukonkretnia się w poczuciu niepełnienia ważnych zadań życiowych oraz byciu nie na swoim miejscu.

Na podstawie analizy zebranych danych odnoszących się do rozkładów procentowych daje się zauważyć zdecydowana koncentracja otrzymanych wartości na średnim poziomie – tendencja ta dotyczy wszystkich zestawianych grup. Zwracając jednak uwagę na skrajne wymiary badanej cechy (wynik niski i wysoki), należy zauważyć, że to one w sposób zasadniczy różnicują odczuwany poziom kryzysu ze względu na stopień przystosowania społecznego. Jest bowiem widoczny stopniowy

wzrost odsetka badanych doświadczających silnego kryzysu w zakresie poczucia nierealizowania wartości w zależności od nasilenia dewiacji zachowania. U badanych popełniających zachowania przestępcze poczucie nierealizowania uznawanych wartości dotyczy co trzeciej osoby, w grupie dorastających z zaburzeniami zachowania już tylko co piąty badany odczuwa trudności w tym zakresie, a co szósty z grupy adolescentów nieprzejawiających dewiacji zachowania. Widoczna staje się zatem zależność między przynależnością do konkretnej grupy porównawczej a stopniem nasilenia kryzysu, choć jej siła jest słaba [$\chi^2(4, N = 377) = 32,70$; $p < 0,001$; $V_c = 0,21$].

Otrzymane rezultaty analizy wariancji ANOVA potwierdziły różnice istotne statystycznie w poziomie poczucia nierealizowania wartości [$F(2,374) = 10,11$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,051$]. Szczegółowe dane z przeprowadzonej procedury wnioskowania statystycznego zawiera tabela 3.

Tabela 3.

Jednoczynnikowa analiza wariancji ANOVA w zakresie poczucie nierealizowania wartości (skala R)

	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2
Między grupami	2	10,11	0,000	0,051
Wewnątrz grup	374			

Grupa	<i>M</i>	<i>SD</i>	Test Scheffe	
			<i>Ds</i>	<i>Zz</i>
Dostosowani społecznie (<i>Ds</i>)	2,34	2,37		
Zaburzeni w zachowaniu (<i>Zz</i>)	2,92	2,26	0,113	
Popełniający czyny karalne (<i>Pc</i>)	3,55	1,86	0,000	0,067

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie wyników testu *post hoc* można stwierdzić, że dopiero ostatni stopień dewiacji zachowania, związany z łamaniem norm prawnych, przyjmuje charakter zmiennej kwantyfikującej kryzys przejawiający się w poczuciu nierealizowania wartości. Swoistym potwierdzeniem takiej prawidłowości są różnice istotne statystycznie w układzie: dostosowani społecznie – popełniający czyny karalne ($p < 0,001$). Nie bez znaczenia pozostaje jednak zarysowująca się tendencja do istotności w parze badani z zaburzeniami w zachowaniu vs podejmujący zachowania przestępcze ($p = 0,067$).

Stwierdzone prawidłowości pozwalają sądzić, że badani podejmujący zachowania przestępcze doświadczają wyraźnie deficytu możliwości realizowania cenionych

społecznie wartości, pozostałe grupy zaś, szczególnie osoby z zaburzeniami w zachowaniu, próbują realizować wartości społecznie cenione, pomimo narastających w tej sferze trudności. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że prawidłowo przystosowani mają pełną możliwość realizowania uznawanych standardów aksjornormatywnych, zaburzeni w zachowaniu mają nadzieję na ich realizację (stąd moc regulacyjna wartości zostaje zachowana), jednostki zaś popełniające czyny karalne utraciły poczucie możliwości ich realizacji, dlatego występuje u nich tak wyraźna skłonność do zachowań sprzecznych ze standardami społecznymi. Potwierdza to wskazywany w literaturze – odnoszący się do czynników procesu dewiacyjnego – mechanizm blokowania możliwości realizacji wartości społecznie cenionych, traktowany jako przyczyna łamania norm (Shoemaker, 2005). Zablockowanie bowiem możliwości realizowania cenionych wartości może skutkować utratą ich mocy regulacyjnej i w efekcie ich zagubieniem. Przywołana interpretacja pozostaje w ścisłym związku z powszechną tezą, że kryzys w wartościowaniu nie musi być spowodowany uwewnętrznieniem wartości aspołecznych. Jak wskazuje bowiem Edwin Sutherland (Siemaszko, 1993), procesu dewiacyjnego nie musi wyznaczać odmiennosc w systemie wartości, ale sposób realizacji wartości (pozanormatywny).

Kolejny wymiar kryzysu w wartościowaniu – poczucie zagubienia wartości (skala Z) – wyznacza odchodzenie i/lub utrata cenionych wartości, ideałów i wzorów życia jako standardów do realizacji. Wartości przestają mieć znaczenie i uzasadnienie, co powoduje poczucie zawodu i przekonanie o dokonywaniu niewłaściwych wyborów w zakresie celów życiowych. Ogólnie zachodzą znaczące zmiany i przewartościowanie w systemie cenionych wartości, który przestaje pełnić funkcję regulacyjną. Zachowanie jednostki wyznaczają wartości często introjektywne (przyjmowane *a priori*) i nieuwewnętrznione.

Odnosząc się do danych dotyczących omawianego komponentu kryzysu wartościowania (skala Z) i w tym wypadku zachodzą istotne zależności. Potwierdzeniem związku pomiędzy stopniem dewiacji zachowania a poczuciem zagubienia wartości są otrzymane wyniki statystyki χ^2 , wskazujące na umiarkowaną siłę współzależności [$\chi^2(4, N = 377) = 90,26; p < 0,001; V_c = 0,35$].

Analiza uzyskanego rozkładu wartości procentowych uwydatnia wyraźny wzrost liczby badanych odczuwających silne poczucie utraty i zagubienia wartości wraz z nasileniem stopnia dewiacji zachowania. Trudności te występują bowiem najczęściej u jednostek popełniających czyny karalne (66,7%), następnie u dorastających z zaburzeniami zachowania (45,7%), a najrzadziej u adolescentów nieprzejawiających problemów z przystosowaniem społecznym (14,6%). Odwrotna tendencja zarysowuje się w zakresie otrzymanych odsetek dotyczących niskiego nasilenia poczucia zagubienia wartości.

Tabela 4.

Jednoczynnikowa analiza wariancji ANOVA w zakresie poczucie zagubienia wartości (skala Z)

	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2
Między grupami	2			
Wewnątrz grup	374	59,86	0,000	0,242

Grupa	<i>M</i>	<i>SD</i>	Test Scheffe	
			Ds	Zz
Dostosowani społecznie (Ds)	2,09	2,58		
Zaburzeni w zachowaniu (Zz)	4,42	3,17	0,000	
Pełniający czyny karalne (Pc)	5,82	2,85	0,000	0,002

Źródło: opracowanie własne.

Stwierdzone różnice istotne statystycznie w poziomie nasilenia doświadczonego poczucia zagubienia wartości pomiędzy badanymi z wyróżnionych grup kontrastowych zostały potwierdzone w teście jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA [$F(2,374) = 59,86; p < 0,001; \eta^2 = 0,242$]. Dane zawarte w tabeli 4 prezentują szczegółowy raport z zastosowanej metody wnioskowania statystycznego.

Analiza porównań wielokrotnych *post hoc* pozwala zauważyć, że w każdej z zestawianych par wystąpiły różnice istotne statystycznie dotyczące testowanej zmiennej. Przy czym największe różnice zachodzą w układzie porównawczym grupy dostosowanej społecznie z jednostkami popełniające czyny karalne.

W świetle powyższych wyników można zaryzykować twierdzenie, że poczucie zagubienia wartości jest istotnym mechanizmem dewiacyjnym, związanym ze specyficznymi przewartościowaniami. Jako że jednostki prawidłowo i wadliwie przystosowane różnicuje przypisywane znaczenie wartościom wyższym (prospołecznym i duchowym) oraz wartościom niższym (hedonistycznym) (Sommers, Fagan, Baskin, 1993; Romero, Sobral, Luengo, Marzoa, 2001) możliwa wydaje się determinowana procesem dewiacyjnym pewna hipotetyczna przemiana systemu wartościowania. Chodzi o nowe ukierunkowanie wartościowania w stronę wartości instrumentalnych jako możliwych do pozanormatywnej realizacji z wykorzystaniem dostępnych środków. Następująca transpozycja w wartościowaniu wiąże się z odrzuceniem wartości wyższych, duchowych, prospołecznych i przyjęciem wartości niższych, konkretnych, instrumentalnych. Towarzyszy temu poczucie zagubienia wartości ważnych, bowiem jak wcześniej przytoczono, dewiantów i nie dewiantów nie różnicuje wstępnie jakość wyznaczonych wartości, ale możliwości ich realizacji zgodnie z obowiązującymi normami, co może prowadzić do znaczących przewartościowań. Równocześnie nie można pominąć faktu, że jednostki doko-

nią przewartościowań szczególnie pod wpływem nacisków i presji społecznej, co znajduje w przypadku jednostek dewiacyjnych potwierdzenie w funkcjonowaniu w negatywnych, przestępczych grupach odniesienia.

Przywołując rezultaty dotyczące ostatniego komponentu kryzysu w wartościowaniu, a więc trudności w uporządkowaniu systemu wartości w hierarchii (skala H), można stwierdzić, że zestawiane grupy różnicuje poziom odczuwanych wątpliwości w zakresie wartości życiowych. Przejawiają się one przede wszystkim w trudnościach z określeniem wartości dominującej, porządkującej system, co powodowane może być wewnętrznym konfliktem wartości, brakiem refleksji nad wartościami uznawanymi i odczuwanymi.

Rozkład otrzymanych wyników procentowych wskazuje, że we wszystkich porównywanych grupach dominuje odsetek badanych ze średnim poziomem mierzonej cechy (połowa badanych). Jednak w przypadku wyników niskich następuje stopniowy spadek liczby badanych cechujących taki wynik przy równoczesnym wzroście nasilenia dewiacji zachowania. Wyniki zastosowanej statystyki χ^2 potwierdzają zachodzącą współzależność między testowanymi zmiennymi, choć jej siła jest słaba [$\chi^2(4, N = 377) = 25,98; p < 0,001; V_c = 0,30$].

Rezultaty analizy wariancji ANOVA zamieszczone w tabeli 5 potwierdzają fakt, że stopień dewiacji zachowania różnicuje poziom trudności uporządkowania systemu wartości w hierarchię [$F(2,374) = 16,63; p < 0,001; \eta^2 = 0,082$]. Dodatkowo i w tym wypadku analiza porównań wielokrotnych *post hoc* pozwala zauważyć, że rolę istotnej zmiennej kryterialnej odgrywa tu sam fakt dewiacji zachowania – niezależnie od jego stopnia. Wniosek ten ma potwierdzenie w nieistotnym statystycznie wyniku w ramach zestawienia grupy z zaburzeniami w zachowaniu z jednostkami popełniającymi czyny karalne ($p > 0,05$).

Tabela 5.

Jednoczynnikowa analiza wariancji ANOVA w zakresie trudności w uporządkowaniu systemu wartości w hierarchię (skala H)

	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2
Między grupami	2			
Wewnątrz grup	374	16,63	0,000	0,082
Grupa	<i>M</i>	<i>SD</i>	Test Scheffe	
			<i>Ds</i>	<i>Zz</i>
Dostosowani społecznie (<i>Ds</i>)	4,45	3,13		
Zaburzeni w zachowaniu (<i>Zz</i>)	6,13	3,16	0,000	
Popełniający czyny karalne (<i>Pc</i>)	6,36	2,67	0,000	0,857

Źródło: opracowanie własne.

Prawdopodobnym czynnikiem warunkującym stwierdzone różnice w poziomie trudności w uporządkowaniu systemu wartości w hierarchię w ramach zestawienia grupy dostosowanych społecznie z obiema grupami kontrastowymi wydaje się pierwotny mechanizm dewiacyjny, a więc trudność odnalezienia wartości dominujących, które porządkują system i tym samym określają wiodącą aktywność życiową. W takiej sytuacji jednostki prawidłowo przystosowane, choć doświadczają tej trudności, mają w życiu określony cel możliwy od realizacji, stąd łatwiej im pokonać wewnętrzne konflikty. Jednak w miarę nasilenia procesu dewiacji zachowania – na kontinuum od zaburzeń zachowania do przestępczości – pogłębia się problem ze wskazaniem wartości dominujących, co wzmacnia proces wewnętrznego skonfliktowania, utrudniając dodatkowo porządkowanie systemu.

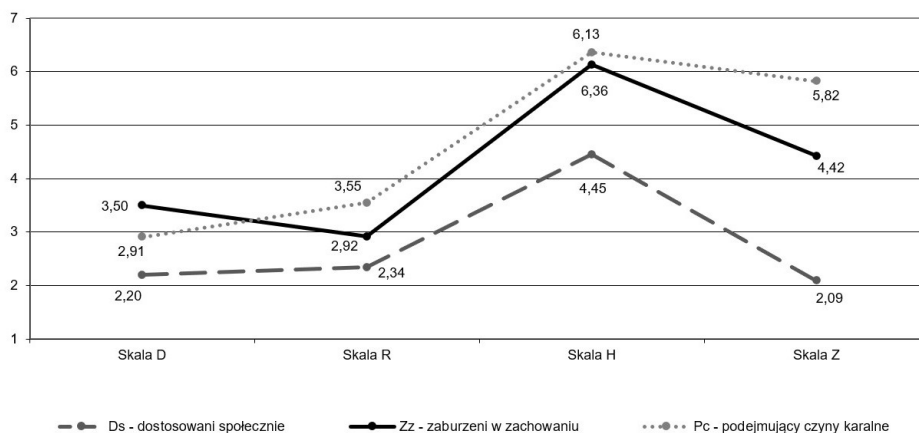
DYSKUSJA WYNIKÓW

Wyniki przeprowadzonych analiz empirycznych są potwierdzeniem postawionych hipotez badawczych. Na ich podstawie pozytywnie została zweryfikowana teza, że wzrost stopnia dewiacji zachowania jest dodatnio powiązany z poziomem doświadczanego kryzysu w wartościowaniu. Ponadto na podstawie zgromadzonych danych widać, że kryzys w wartościowaniu występuje najintensywniej u jednostek popełniających czyny karalne. W dalszej kolejności wśród badanych z zaburzeniami w zachowaniu, by ostatecznie w grupie młodzieży dostosowanej społecznie zarysować się w bardzo niewielkim stopniu. Zależność ta jest widoczna w zakresie wszystkich wymiarów doświadczanego kryzysu w wartościowaniu, choć występują tu także swoiste międzygrupowe różnice.

Celem uzupełnienia prowadzonych analiz o dane wskazujące na konkretne, dominujące u badanych wymiary kryzysu w wartościowania można odwołać się do wyników zaprezentowanych na wykresie 1. Ich interpretacja pozwoli dokonać weryfikacji hipotezy, że jednostki nieprzejawiające zaburzeń zachowania, jednostki niedostosowane społecznie i podejmujące zachowania przestępcze różnią się w zakresie dominujących przejawów trudności i zaburzeń w wartościowaniu.

Wykres 1.

Zestawienie średnich wyników w ramach poszczególnych wymiarów kryzysu w wartościowaniu

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych można stwierdzić, że najsilniej kryzys w wartościowaniu jest nasycony trudnością w uporządkowaniu systemu wartości w hierarchię (skala H). Rozkład otrzymanych wyników ukazuje taką tendencję w każdej z porównywanych grup, przy jednocześnie dużej rozpiętości w zakresie średnich wyników między grupą dostosowanych społecznie a dwiema grupami badanych doświadczających dewiacji zachowania – wyniki wyższe wśród dorastających z zaburzeniami w zachowaniu i naruszających normy prawne.

Równocześnie interesującą poznawczo prawidłowość można zauważyć w ramach otrzymanych wyników średnich w skali Z. Badani doświadczający dewiacji zachowania w znacznym stopniu przeżywają poczucie zagubienia wartości, podczas gdy wśród dostosowanych społecznie średni wyniki w tym zakresie jest najniższy, porównując wszystkie komponenty kryzysu w wartościowaniu. To istotny wniosek, w świetle którego wyraźny staje się związek między utratą wartości oraz wzorców życia a skłonnością do naruszania norm społeczno-prawnych. Omawiana kwestia znajduje odzwierciedlenie w pojawiającym się konflikcie pomiędzy wartościami a atrakcyjnością świata zewnętrznego. Otrzymany rozkład wyników w grupie z zaburzeniami w zachowaniu i w grupie osób popełniających czyny karalne można skonstruować tezę, że poczucie zagubienia wartości jest istotnym czynnikiem ryzyka nienormatywnego wyboru w sytuacjach, w których to standardy korzyści wchodzą w konflikt ze standardami wartości. Wyraźny brak cenionych wartości

sprzyja łamaniu zasad porządku społecznego w sytuacjach pokusy. Nieustabilizowana hierarchia wartości nie pełni bowiem efektywnie funkcji zbioru kryteriów oceny moralnej, pogłębiając występujące dylematy. W tej sytuacji kierowanie się standardami korzyści staje się z dużym prawdopodobieństwem pierwszoplanowym motywem działania jednostki.

Powiązane ze sobą skale D i R wskazują na jeszcze jedną zależność, odnoszącą się szczególnie do swoistych różnic między grupą badanych z zaburzeniami w zachowaniu a grupą popełniających czyny karalne. W przypadku drugiej z tych grup niższy poziom dezintegracji wartościowania i jednocześnie wyższy poziom poczucia nierealizowania wartości, przy przeciwnym uporządkowaniu poziomu owych wymiarów wśród zaburzonych w zachowaniu (wyższa dezintegracja, niższe poczucie nierealizowania wartości) wskazuje na specyficzne mechanizmy wyznaczające proces dewiacyjny – czyli osiągnięcie statusu zautonomizowanej tożsamości dewiacyjnej. Autonomizacja tożsamości dewiacyjnej u jednostek popełniających czyny karalne wiąże się z wymuszoną wewnętrzną spójnością wartościowania, powodującą jednocześnie stopniowe obniżanie się motywacji do realizowania wartości społecznie cenionych, wywołując w konsekwencji rosnące poczucie ich nierealizowania. Natomiast w przypadku jednostek z zaburzeniami w zachowaniu mamy do czynienia z silniejszym wewnętrznym skonfliktowaniem w obszarze wartościowania, ale nie skutkuje ono tak silnym obniżeniem poczucia nierealizowania wartości społecznie akceptowanych, bowiem o ich realizację jednostka jeszcze walczy. Postawiona tu teza wymaga jednak dalszej weryfikacji.

Zgodnie z powyższym wydobywając uogólniony obraz kryzysu w wartościowaniu wśród badanych, należy wskazać, że w każdej z porównywanych grup wiąże się on z trudnościami uporządkowania systemu wartości w hierarchię, jako konsekwencji kryzysu tożsamościowego i związanego z nim poszukiwaniem własnego Ja. Natomiast jego silniejsze nasilenie wśród osób zaburzonych – w różnym stopniu – jest dodatkowo pogłębiane poczuciem zagubienia wartości, wynikającym także z ich nietypowej sytuacji życiowej, uwarunkowanej negatywnym przebiegiem procesu socjalizacji, utratą cenionych wartości, ideałów oraz pozytywnych wzorów życia jako społecznie aprobowanych standardów do realizacji. Tym samym na podstawie zreferowanych analiz można przyjąć, że ważnym elementem diagnozy ryzyka przestępczości w przypadku dorastających winna być ocena preferowanego systemu wartości, a głównie sposobu wartościowania i doświadczanych w tym obszarze kryzysów. Stwierdzenie wyraźnych trudności i zaburzeń w tym obszarze pozwoli na podjęcie działań zapobiegawczych, których celem będzie pomoc w rozwiązywaniu doświadczanych trudności w wartościowaniu. Chodzi o podjęcie oddziaływań ukierunkowanych na wartości niedostatecznie zinternalizowane

wskutek nieprawidłowej socjalizacji oraz o eliminowanie określonych, ujemnych wpływów społeczno-kulturowych, powodujących rozchwianie aksjonormatywne.

Oczywiście podjęte rozważania nie wyczerpują wielu problemów związanych z uwarunkowaniami specyficznych trudności i zaburzeń rozwoju moralnego, pomijając m.in. kwestię sytuacji rodzinnej i edukacyjnej badanych oraz innych zmiennych osobowościowych, wpływających na internalizację prospołecznego systemu wartości. Uchwycenie jednak zależności związanych z uwarunkowaniami rozwoju moralnego na tle ustaleń dotyczących etiologii zachowań przestępczych w relacji do standardów aksjonormatywnych nakreśla pewien ogólny kierunek diagnostyczny i interpretacyjny, tym istotniejszy, gdy pod uwagę zostanie wzięta powszechna teza, że moralność odgrywa istotną rolę w przewidywaniu dewiacji, choć jej pozycja predykcyjna jest różna. Równocześnie wydaje się, że dokonane ustalenia empiryczne – w myśl założeń *evidence-based practice* – stanowią punkt wyjścia dla projektowania skutecznych oddziaływań profilaktycznych nakierowanych na kształtowanie prospołecznego systemu wartości u dorastających znajdujących się na określonym etapie procesu dewiacji zachowania i doświadczających specyficznych dla niego trudności i zaburzeń w wartościowaniu. Tym samym mamy nadzieję, że przedstawione wyniki badań będą dla pedagogów resocjalizacyjnych źródłem inspiracji przy tworzeniu dobrych praktycznych rozwiązań, korygujących wadliwe postawy nieletnich.

LITERATURA

- Achenbach, T.M. (1991). *Integrative Guide for the 1991 CBCL/4-18, YSR, and TRF Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont.
- Andrews, D.A., Bonta, J. (2010). *The Psychology of Criminal Conduct, Fifth Edition (5 edition)*. Albany, N.Y.: Anderson.
- Antonaccio, O., Tittle, C.R. (2008). Morality, Self-Control, and Crime. *Criminology*, 46 (2), 479–510. DOI:10.1111/j.1745-9125.2008.00116.x.
- Berzonsky, M. (2000). Theories of Adolescent Development. In: G. Adams (ed.). *Adolescent Development* (pp. 11–28). Oxford, Malden: Blackwell Publishers Ltd.
- Bielicki, E. (1996). Wpływ wartości na zachowania przestępcze jako przedmiot badań kryminologii. Bydgoszcz: WSP.
- Burek, A. (1990). Zmiany w systemie wartości pod wpływem pobytu w zakładzie resocjalizacyjnym. W: B. Urban (red.). *Profilaktyka społeczna i resocjalizacja młodzieży w środowisku otwartym* (s. 101–106). Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Cochrane, R. (1971). The structure of value systems in male and female prisoners. *British Journal of Criminology*, 11, 73–87.

- Connor, D.F. (2012). *Aggression and Antisocial Behavior in Children and Adolescents: Research and Treatment*. New York: The Guilford Press.
- Cushman, F. (2008). Crime and punishment: Distinguishing the roles of causal and intentional analyses in moral judgment. *Cognition*, 108 (2), 353–380. DOI: 10.1016/j.cognition.2008.03.006.
- Farrington, D.P. (1999). Conduct disorder and delinquency. In: H.C. Steinhausen. F.C. Verhulst (eds.). *Risk and outcomes in developmental psychopathology* (pp. 165–192). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Feather, N.T., Gross. D.G. (1975). Value systems and delinquency: Parental and generational discrepancies in value systems for delinquent and non-delinquent boys. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 14, 117–129.
- Gallupe, O., Baron, S.W. (2014). Morality, Self-Control, Deterrence, and Drug Use: Street Youths and Situational Action Theory. *Crime & Delinquency*, 60 (2), 284–305. DOI: 10.1177/0011128709359661.
- Gierowski, J.K. (1996). Rola biegłego psychologa w opiniowaniu o poczytalności. W: J.K. Gierowski. A. Szymusik (red.). *Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie: wybrane zagadnienia z psychiatrii, psychologii i seksuologii sądowej* (s. 127–152). Kraków: Collegium Medicum UJ.
- Gierowski, J.K., Haś, A. (2007). Konfiguracja czynników ryzyka, wybrane cechy osobowości i funkcjonowanie nieletnich w zakładzie karnym. W: M. Stanik (red.). *Psychospołeczne uwarunkowania i mechanizmy kryminogenezy a zachowania paraprzestępcze i przestępcze* (s. 189–208). Warszawa: Kamandor.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Jessor, R., Jessor, S.L. (1977). *Problem behavior and psychological development*. San Diego: Academic Press.
- Johnson, R.E. (1979). *Juvenile delinquency and its origins: An integrative theoretical approach*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Jurkovic, G.J., Prentice, N.M. (1977). Relation of moral and cognitive development to dimensions of juvenile delinquency. *Journal of Abnormal Psychology*, 86, 414–420.
- Kluz, T. (2007). *Psychospołeczne uwarunkowania wyboru wartości przez młodzież*. Toruń: Akapit.
- Luengo, M.A. (1985). Values and personality: A survey of their relationship in the case of juvenile delinquency. *Personality and Individual Differences*, 6, 519–522.
- Majchrzyk, Z. (2001). *Nieletni, młodociani i dorośli sprawcy zabójstw. Analiza procesów motywacyjnych i dyspozycji osobowościowych*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Matthys, W., Lochman J. (2017). *Oppositional Defiant Disorder and Conduct Disorder in Childhood*. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell. DOI:10.1002/9781118972519.

- Matza, D., Sykes, F. (1961). Juvenile delinquency and subterranean values. *American Sociological Review*, 26, 712–719.
- McColgan, E.B., Rest, J.B., Pruitt, D.B. (1983). Moral judgment and antisocial behavior in early adolescence. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 4, 189–199.
- MacKenzie, D.L. (2011). What works in correction. Reducing the criminal activities of offenders and delinquents. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511499470.
- Merton, R.K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3, 612–682.
- Miller, W.B. (1958). Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency. *Journal of Social Issues*, 14, 5–19.
- Nowak, S. (2007). Metodologia badań społecznych. Warszawa: PWN.
- Oleś, P. (1989). Kwestionariusz do badania kryzysu w wartościowaniu. Podręcznik. Warszawa: PTP.
- Ostrihańska, Z. (1997). Losy uczniów nieprzystosowanych społecznie. Lublin: Wyd. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Ostrowska, K. (2008). Psychologia resocjalizacyjna. W kierunku nowej specjalności psychologii. Warszawa: Fraszka Edukacyjna.
- Pilecka, W. (2001). Rozumienie genetyzacji zachowania z perspektywy współczesnych koncepcji osobowości dziecka. W: B. Urban (red.). *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka* (s. 37–43). Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Poland, J.M. (1978). Subculture of violence. Youth offender value systems. *Criminal Justice and Behavior*, 5, 159–164.
- Rogers, M., Smoak, N.D., Liu, J. (2006). Self-reported deviant computer behavior: A big-5, moral choice, and manipulative exploitive behavior analysis. *Deviant Behavior*, 27 (3), 245–268. DOI:10.1080/01639620600605333.
- Rokeach, M. (1973). The nature of human values. New York: Free Press.
- Romero, E., Sobral, J., Luengo, M.A., Marzoa, A.J. (2001). Values and Antisocial Behavior Among Spanish Adolescents. *The Journal of Genetic Psychology*, 162 (1), 20–40. DOI: 10.1080/00221320109597879.
- Sen, A., Pande, P. (1994). Personal and familial antecedents of drug peddling: An empirical study. *Social Science International*, 10, 35–50.
- Shoemaker, D.J. (2005). Theories of Delinquency. An Examination of Explanations of Delinquent Behavior. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Siemaszko, A. (1993). Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych. Warszawa: PWN.

- Sommers, I., Fagan, J., Baskin, D. (1993). Sociocultural influences on the explanation of delinquency for Puerto Rican youths. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 15, 36–62. DOI: 10.1177/07399863930151002.
- Urban, B. (2000). *Zachowania dewiacyjne młodzieży*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wolańczyk, T. (2002). Zaburzenia emocjonalne i behawioralne u dzieci i młodzieży szkolnej w Polsce. Warszawa: Akademia Medyczna.
- Wysocka, E. (2009). Młodzież o sobie. Potrzeby, plany, ocena rzeczywistości i własnych możliwości kreowania życia jako wyznacznik społecznej aktywności vs wyuczonyj bezradności. W: E. Wrońska (red.). *Księga ubogich, IX Konwencja Ruchu przeciw Bezradności Społecznej* (s. 228–253). Warszawa: Rzecznik Praw Obywatelskich.
- Wysocka, E. (2010). Doświadczenie życia w młodości – problemy, kryzysy i strategie ich rozwiązywania. Próba opisu strukturalno-funkcjonalnego modelu życia preferowanego przez młodzież z perspektywy pedagogiki społecznej. Katowice: Uniwersytet Śląski w Katowicach.

AXIOLOGICAL CONTEXT OF THE PROCESS OF BEHAVIOUR DEVIATION AMONG ADOLESCENTS

Abstract: The article presents the results of empirical research on the level of crisis in evaluation among adolescents characterized by a differential degree of social adaptation. The subject matter is therefore focused around the etiological aspects of deviant behaviour in relation to evaluative standards. The purpose of the analysis was reduced to verification of two research hypotheses: H1 The increase in the degree of behaviour deviation is positively related to the level of the experienced crisis in valuation. H2 Individuals who do not exhibit conduct disorders, individuals with conduct disorders and commit criminal offenses differ both in the degree of axion-normative crisis felt and in its dominant manifestations. The inference was carried out in a comparative scheme on three groups: (1) the socially adapted $n = 158$; (2) with conduct disorders $n = 105$; (3) committing criminal acts $n = 114$. The size of sample in total: 377 respondents aged between 14–18 years. The obtained results proved the validity of the theses, that an important element of the diagnosis of the risk of behaviour deviation in the case of adolescents should be the evaluation of the way of evaluation in order to undertake preventive actions aimed at solving the experienced difficulties in valuation.

Keywords: values, crisis in evaluation, adolescents, level of social adaptation, behaviour deviation